

УДК 324(477)

Г.В. Магда

СИСТЕМА ВИБОРЧОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ УКРАЇНИ: РЕФОРМУВАННЯ В ПОШУКАХ ДОСКОНАЛОСТІ

У статті аналізується проблема вдосконалення виборчої системи України з боку управління виборчим процесом, розглянуті окремі аспекти формування та функціонування виборчих комісій середньої (ОВК, ТВК) та нижчої (ДВК) ланок в Україні, накреслені шляхи вдосконалення окремих аспектів їх діяльності.

Ключові слова: виборча адміністрація, виборчі комісії, пропорційна виборча система, моделі управління виборчим процесом.

В статье анализируется проблема усовершенствования избирательного законодательства со стороны управления избирательным процессом, рассмотрены отдельные аспекты формирования и функционирования избирательных комиссий среднего (ОИК, ТИК) и низшего (УИК) звена, намечены пути усовершенствования отдельных аспектов их деятельности.

Ключевые слова: избирательная администрация, избирательные комиссии, пропорциональная избирательная система, модели управления избирательным процессом.

Our analysis is devoted to the problems of improving of the electoral legislation by the way of electoral management, and we especially pay attention to some aspects of the formation and functioning of election commissions at the middle (DEC and REC) and the lowest (PEC) levels and we also try to outline the points of the further perfection of their activity.

Key words: elections administration, election commissions, proportional electoral system, system of electoral process administration's development.

Постановка проблеми. Серед основних інститутів демократії одне з найважливіших місць займає інститут виборів. Виборча система, яку обирає держава, безпосередньо є механізмом, від якого залежить легітимність усієї системи органів влади, ступінь реалізації основних прав і свобод громадян. Процес вдосконалення та реформування цієї системи характерний не тільки для перехідних та нових демократій, він спостерігається навіть в державах усталеної демократії. Кожна з країн, що стали на шлях демократичних перетворень, вже має свій історичний досвід, спирається на власні надбання та приклади більш розвинених демократичних країн. Тому пошук

оптимальної моделі виборчої системи, може бути досить складним та тривалим.

Реформування українського виборчого законодавства протягом всіх років незалежності України, відбувається в площині не тільки самої системи визначення переможця та підрахунку голосів виборців, але й організації виборчого процесу. Однією з важливіших складових останнього є система виборчої адміністрації (система виборчих комісій). Світовий досвід доводить, що будь-яка виборча система може не виконувати свої функції, якщо належним чином не буде організований виборчий процес.

Проблема виборчих комісій є однією з найактуальніших в тому сенсі, що саме їм належить головна роль в організації та проведенні виборів. Вони є ланкою, що опосередковує народний вибір та перетворює його в юридично значущу форму органів влади. Система виборчої адміністрації в Україні передбачає наявність центральної (ЦВК), окружних (ОВК), територіальних (ТВК) та дільничних (ДВК) виборчих комісій. Принципи їх формування, обсяг повноважень, функції, права та обов'язки зафіксовані в законах України. Інтерес до цієї проблеми полягає ще й в тому, що система виборчих комісій в Україні охоплює багату кількість людей різних верств та прошарків суспільства з різними політичними уподобаннями, що дає можливість розглядати ці питання у досить широкому спектрі наук - від політології та соціології до психології.

Актуальність проблеми підсилюється ще й тим, що в умовах перехідної форми демократії, існує певна недовіра суспільства до виконавчої гілки влади, внесення змін до виборчого законодавства відбувається, зазвичай, на користь правлячої еліти, а, постійні спроби реформування, призводять до того, що система виборчої адміністрації не встигає належним чином налагодити сам процес виборів, зробити його усталеним та прозорим.

Аналіз актуальних досліджень. У сучасних дослідженнях проблеми виборчої адміністрації в виборчій системі розглядаються фахівцями різних наук та в різній площині. У фахових роботах досить багато уваги

приділяється питанням організації виборчого процесу: встановленню округів, створенню реєстру виборців, визначенню та функціонуванню виборчих дільниць, фінансуванню виборчого процесу тощо. На відмінність від проблем ЦВК, найменш вивченими та дискусійними в сучасних дослідженнях є питання пов'язані з окружними, територіальними та дільничними комісіями. Зазвичай, це правовий статус та організація роботи комісій, їх еволюція та структура, функції та повноваження, залежність від гілок влади, участь у процесі політичної соціалізації та інше. Але незважаючи на велику кількість робіт, роль управління виборчим процесом як системи, все ж досліджена недостатньо. Ситуація ускладнюється досить частими змінами у вітчизняному виборчому законодавстві, що не дозволяє ретельно аналізувати переваги та недоліки роботи органів виборчої адміністрації.

Загальним проблемам становлення та реформування виборчих систем присвячено ряд досліджень вітчизняних та закордонних політологів та політтехнологів. У цих працях робиться наголос на аналіз типів виборчих систем, доводяться їх переваги та недоліки, враховується світовий досвід, розглядається взаємозв'язок партійних та виборчих систем, форм управління державою та інше. Саме організація виборчого процесу в цих роботах розглядається лише в контексті більш значних конструктів [3; 10; 12; 13].

Друга велика група наукових досліджень присвячена саме виборчому процесу та окремим аспектам діяльності виборчої адміністрації в Україні. Серед них правознавчі роботи, що аналізують правовий статус та взаємозв'язок з конституційними нормами [14], принципи організації, обсяг повноважень та функції в залежності від існуючого виборчого законодавства. У цих дослідженнях аналізується світовий досвід формування комісій та висвітлюються окремі напрямки, що дозволять вдосконалити вже існуючу вітчизняну систему виборчих комісій [7; 8; 10].

Окрему велику групу досліджень складають роботи практичного спрямування, що мають на меті вдосконалення діяльності та реформування

системи виборчих комісій [1; 7; 14], аналіз ефективності їх роботи та взагалі різні аспекти управління виборчим процесом на тлі статистичної та соціологічної інформації [1; 11].

Метою роботи є визначення моделі вітчизняної системи виборчої адміністрації, загальна характеристика структури управління виборчим процесом на середньому та нижчому рівнях (ОВК, ТВК, ДВК), аналіз окремих проблемних питань – формування, доукомплектування та фахової підготовки членів виборчих комісій, що сприятиме вдосконаленню окремих процедур з управління виборчим процесом в Україні.

Виклад основного матеріалу. Система виборчої адміністрації (виборчі комісії) результат довготривалого еволюційного шляху від «лічильних комісій» до системи органів, що забезпечують процес волевиявлення та юридичне оформлення волі народу з приводу формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування в умовах представницької, ліберальної плюралістичної демократії. Первинно, сучасна незалежна Україна отримала їх у спадщину разом з залишками радянської виборчої системи, як елемент виконавчих органів влади. З часом, у процесі реформування виборчого законодавства України, вони перетворюються на самостійну систему, що функціонує незалежно від трьох гілок влади.

За даними Міжнародного інституту демократії, управління виборчим процесом існує у вигляді трьох ємких моделей: незалежної, урядової та змішаної [7]. Незалежна модель передбачає, що органи виборчої адміністрації є інституційно незалежними від виконавчої гілки влади та існують на основі відповідних бюджетних асигнувань уряду. Сама назва цієї моделі є досить умовною, тому що мається на увазі не «незалежність» взагалі, а «незалежність» саме від виконавчої гілки влади. Вони можуть бути підзвітними законодавчій, судовій гілкам влади або главі держави. Урядова модель існує там, де вибори в країні є прерогативою безпосередньо виконавчої влади. Змішана модель поєднує елементи першої та другої. Ця модель передбачає незалежні від виконавчої влади органи, що мають вплив

на виборчу політику, здійснюють моніторинг та нагляд за виборчим процесом, та, водночас, підпорядковані уряду або місцевим адміністраціям. Відносини між цими елементами не завжди чітко врегульовані та кваліфіковані, а тому, інколи, виникають конфлікти між відповідними органами [7].

Сучасні концепції та класифікації демократії відбивають поняття демократії у глобальному контексті [3]. В залежності від усталеності демократичного режиму, вони розподіляються на поліархії та нестабільні демократії. Спираючись на це, деякі дослідники намагаються встановити певний зв'язок між рівнем розвитку демократії (усталена, нова та перехідна), виборчою системою та моделлю управління виборчим процесом. Так, наприклад, більшість країн нової та перехідної демократії з пропорційною виборчою системою використовують незалежну модель управління виборчим процесом. Формування виборчих комісій, в такому разі, здійснюється переважно законодавчими органами з елементами впливу глави держави, судової гілки влади та політичних партій. Така ситуація, за думкою експертів, пов'язана з тим, що формування органів управління виборчим процесом відбувалося за часів суспільних трансформацій. Як слідство, рівень довіри до виконавчої влади був невисоким, а амбіції політичних партій спрямовані на закріплення лідируючих позицій у формуванні різних органів управління. Показово, що низка міжнародних організацій, таких як Венеціанська комісія, у своїх рекомендаціях доводять необхідність існування саме незалежних органів управління виборчим процесом для держав нової та перехідної демократії.

Для європейських країн усталеної демократії чітко помітна тенденція до використання урядової моделі управління виборчим процесом при існуючих різновидах пропорційної виборчої системи. Припущення, що менш розвинені країни, переймають позитивний досвід запровадження виборчих систем у більш розвинених, минаючи стадію власних експериментів [7], здається нам недостатньо зваженою. На нашу думку, тут, в більшій мірі, має

вплив недовіра суспільства до виконавчої влади, відсутність власних демократичних традицій та напрацювань та збільшена політична активність в умовах трансформаційного суспільства. Саме тому, створення незалежної моделі управління виборчим процесом в державах нової та перехідної демократії слід вважати скоріше початком власного експерименту, ніж його фіналом.

Система виборчої адміністрації в Україні є частиною загальної системи органів публічної влади, за участю якої відбувається формування представницьких органів влади. Систему виборчих комісій у сучасній Україні можна кваліфікувати як законодавчо незалежну від прямого втручання виконавчої гілки влади, з елементами впливу політичних партій, законодавчої влади та існуючими відповідними бюджетними асигнуваннями уряду.

Система виборчих комісій в Україні має таку конфігурацію. ЦВК діє на постійній основі та формується Верховною радою України, очолює та контролює виборчий процес всіх рівнів влади, що відбувається в країні. Термін функціонування, обсяг повноважень, функції та взаємозв'язок з комісіями нижчого рівня відображений в Законі України «Про Центральну виборчу комісію». Вибори Президента України здійснюються за участю окружних виборчих комісій по виборах Президента України (ОВК). Комісії утворюється ЦВК за поданням кандидатів на пост Президента України (по одній особі від кандидата) [6]. Вибори до Верховної ради України відбуваються за участю окружних виборчих комісій по виборах депутатів Верховної Ради України (ОВК). Утворюються ОVK за поданням політичних партій, депутатських фракцій Верховної Ради поточного скликання; політичних партій, суб'єктів виборчого процесу та кандидатів в депутати по одному представнику від суб'єкту подання [5]. Вибори депутатів місцевих рад, сільських, селищних та міських голів забезпечуються наявністю територіальних виборчих комісій (ТВК) рад, що обираються: обласні, районні, міські, районні в містах з районним розподілом. Право на подання

кандидатур до складу територіальних комісій мають місцеві організації партій, що утворили в Верховній Раді депутатську фракцію (не більше 3 кандидатур); всі зареєстровані у відповідній адміністративно-територіальній одиниці організації політичних партій, що мають намір висувати кандидатів (по 1 кандидатурі) та кандидати в депутати по одномандатному мажоритарному округу, кандидати на посаду сільських, селищних та міських голів (по 1 кандидатурі) [4]. Вибори всіх рівнів влади на нижчому рівні забезпечують дільничні виборчі комісії (ДВК). В разі одночасного проведення місцевих виборів та виборів депутатів Верховної Ради формування дільничних комісій здійснюється на підставі Закону України «Про вибори народних депутатів України». Якщо місцеві вибори проводяться одночасно з виборами Президента України, формування дільничних комісій здійснюється на підставі Закону України «Про вибори Президента України». Законодавством передбачений процес припинення повноважень членів комісій, їх заміна або відкликання із складу комісії протягом майже всього виборчого процесу.

Таким чином, система виборчої адміністрації має три рівня – вищій (ЦВК), середній – ОВК, ТВК та нижчій – ДВК. Ця система формується на основі політичного принципу. Право номінувати членів ОВК, ТВК та ДВК належить існуючим в країні політичним силам та їх лідерам, або самовисуванцям, які балотуються по одномандатних округах та на посади Президента України, сільських, селищних та міських голів.

Саме це і є підґрунтям існування в Україні незалежної моделі формування системи виборчої адміністрації. Але ж, той самий факт породжує і деякі «нюанси», які можуть ускладнювати перебіг виборчої кампанії, процес підрахунку голосів, бути джерелом застосування адміністративного ресурсу та, взагалі, гальмувати подальше реформування виборчої системи. Вони можуть впливати на своєчасність та якість виконання певних виборчих процедур і, як слідство, взагалі впливати на законність виборів.

До таких «нюансів» можна віднести: низький рівень професіоналізму членів комісій, який в умовах складного виборчого законодавства, може поставити процес виборів під загрозу зриву; надання «переваг» на користь великих політичних сил, що веде до порушення балансу представництва всіх суб'єктів виборчого процесу; можливості застосування адміністративного ресурсу шляхом введення «технічних» кандидатів та отримання контролю над діяльністю виборчої комісії.

Розглянемо декілька з них. Починаючи з 2012 року Україна повернулася до змішаної виборчої системи (50% на 50%), з наявністю закритих партійних списків в пропорційній частині. За цією системою обираються Верховна рада України, обласні, районні в області, міські та районні в місті (за наявністю існування) ради. Цей факт, в цілому, розглядається як повернення до минулого та порушення логіки еволюції виборчого законодавства. Більшість експертів вважає, що вдосконалення української виборчої системи має рухатися в бік пропорційної з відкритими партійними списками. Саме це і є підґрунтям для створення системи фахової підготовки членів комісій. Статистика останніх позачергових виборів Президента України 25 травня 2014 року доводить, що 83,14% членів ОВК мають вищу освіту, а 66,98% мають досвід роботи в комісіях [9].

Але, не зважаючи на це, рівень професіоналізму членів комісій середньої (ОВК, ТВК), а ще більше, нижчої ланки (ДВК), є недостатнім в умовах постійного реформування виборчої системи. В деяких державах члени виборчих комісій мають або відповідний фах, або займають ці посади на постійній основі, що дає можливість безперервно вдосконалювати свій професійний досвід. Сучасна Україна знаходиться в досить складних внутрішньо- та зовнішньо-політичних реаліях. Останні позачергові вибори Президента України та Верховної Ради проводилися в стислі терміни та за умов постійного змінення виборчого законодавства. Провести масове та якісне навчання членів комісій було майже не можливе. Кількісний склад членів окружних виборчих комісій на виборах Президента України 25 травня

2014 року становив 4164 чоловіка, дільничних виборчих комісій на день голосування – 400 тис. осіб. Але це без урахування резерву та за умов того, що замість 225 виборчих округів було створено 213, а вибори відбулися тільки у 189 [9]. При прогнозованому розвитку подій та проведенні чергових виборів (якщо вибори депутатів Верховної Ради та місцеві вибори відбуваються одночасно) кількість членів ОВК зростає в середньому до 5-7 тис., членів ДВК до 600-700 тис та членів ТВК до 100 тис. осіб. Фахівці бачать вихід з цього або у розробці системи професійної освіти та отриманні членами комісій належних документів (дипломів, сертифікатів тощо), або в зміні самої системи формування комісій, що притаманно іншій – урядовій моделі.

На наш погляд, перший варіант більш притаманний сучасним українським реаліям. Протягом останнього десятиріччя були зроблені спроби масового навчання членів комісій. Узагальнення цього досвіду стало б у пригоді при розробці та створенні цілісної системи підготовки організаторів виборів в Україні. Вона може здійснюватися в межах вищих навчальних закладів визначеного спрямування, або за допомогою тих організацій, що мають у своїх статутах діяльність, пов'язану з участю в виборчому процесі. Все частіш лунають пропозиції щодо розробки ЦВК системи отримання дозволу на таку освіту [14]. До цього процесу мають бути залучені і політичні сили, що беруть участь у боротьбі за владу. Вони можуть готувати власних членів комісій, їх резерв, але не аматорським засобом, а в межах єдиної, встановленої державою, системи фахової підготовки. При подальшому реформуванні виборчої системи в бік пропорційної з відкритими списками, така фахова підготовка стає вкрай необхідною.

Це підтверджується матеріалами останніх соціологічних опитувань. Так, за даними експертного опитування керівного складу ОВК напередодні парламентських виборів восени 2014 року, 41% опитаних вважають фаховий рівень підготовки членів комісій середнього рівня задовільним та незадовільним, відмінним – 10%, добрим – 45% [2]. Теж джерело свідчить

про те, що для результативного функціонування ОВК, крім членів комісії, до роботи залучалися ще 9–10 спеціалістів. Найбільш бракувало системних адміністраторів, юристів та бухгалтерів.

Другий варіант виходу з цієї ситуації – перехід до урядової моделі, з іншою системою формування виборчих комісій. Але в умовах перехідної форми демократії, політичної нестабільності, недовіри суспільства до виконавчої влади, це може стати механізмом узурпації влади правлячою елітою.

Наступний «нюанс» незалежної моделі формування виборчих комісій в Україні, лежить у площині виборчого законодавства, що змінюється, зазвичай, на користь владних політичних сил. В умовах багатопартійної системи, формування комісій середнього та нижчого рівнів повинно відбуватися з урахуванням інтересів всіх політичних сил, що беруть участь у виборчих перегонах. Але, прерогативу введення своїх представників мають спочатку ті політичні сили, що вже представлені у Верховній Раді. В законі про місцеві вибори такі політичні сили мають не тільки чергову першість, але й кількісну – вони мають право ввести до 3 членів в комісію, на відміну від всіх інших (по 1 члену комісії) [5; 6]. З урахуванням того, що кількісний склад ОВК, ТВК та ДВК обмежений розміром дільниці та числом виборців, спочатку до складу комісії вводяться кандидатури від фракційних політичних сил, а потім, за допомогою жеребкування - всі інші.

Кадрове наповнення комісій має ще деякі особливості. Якщо кандидат або політична сила не в змозі надати своїх представників, право на доукомплектування переходить до комісії вищого рівня. В умовах проведення виборів на демократичних засадах, ця норма закону рятує комісії від процесуальної неспроможності, надає можливість створення необхідного кворуму для проведення всіх чергових процедур. Але в разі узурпації влади однією політичною силою та введення в виборчий процес «технічних» партій та кандидатів, створюється можливість встановлення більшості в комісіях на

їх користь. Це, в свою чергу, відкриває можливість фальшування результатів та зриву роботи комісій в разі отримання небажаного результату.

Проведені дослідження за результатами виборів Президента України 25 травня 2014 року, надають переконливі дані щодо складу ДВК. Проблема браку членів ДВК у 2014 році була вирішена саме таким чином. Недостатня кількість членів комісій була кооптована комісіями вищого рівня. На момент формування ДВК, кандидатами в Президенти України було номіновано більш ніж 350 тис. членів дільничних комісій, 38 тис. з яких були подані від голів окружних комісій. На день голосування показники змінилися – 380 тис та 50 тис. відповідно [1; 2]. Наявність «технічних» кандидатів та їх представників у складі комісій підтвержені даними експертного опитування керівного складу ОВК напередодні парламентських виборів восени 2014 року. Так на питання «Чи є представники «технічних партій»у Вашій ОВК», «так» відповіли 33%, «ні» - 26%, не визначилися з відповіддю – 41% [1; 11]. Таким чином, при введенні «технічних» кандидатів можуть створюватися умови для правлячої еліти через підконтрольних суб'єктів виборчого процесу маніпулювати виборчою адміністрацією у власних цілях.

Важкість вирішення цієї проблеми, в умовах сучасної України, пов'язана з неможливістю чіткого визначення «технічності» кандидатів та партій. Найкращім запобіганням може бути тільки надання рівних стартових можливостей при формуванні комісій всім політичним силам – суб'єктам виборчого процесу. На нашу думку, жеребкування, як засіб формування комісії, можливий тільки в разі її доукомплектування, а не створення. Первісний склад комісії має враховувати інтереси всіх політичних сил – учасників виборчої кампанії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, сучасна вітчизняна виборча система знаходиться на етапі пошуку оптимальної моделі. Це стосується як системи виборів та підрахунку голосів, так і процесів формування, фахової підготовки та діяльності виборчої адміністрації. Система виборчих комісій в Україні належить до, так званої,

незалежної моделі. Її можна кваліфікувати як незалежну від прямого втручання виконавчої гілки влади, з елементами впливу політичних партій, законодавчої влади та існуючими відповідними бюджетними асигнуваннями уряду. Що в цілому характерно для держав перехідної та нової демократії.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, складні зовнішньо- та внутрішньо політичні обставини формують недовіру до виконавчої гілки влади з боку громадянського суспільства та роблять неможливим створення більш професійної, урядової системи формування виборчої адміністрації. Проблема виборчих комісій найменш вивчена та проаналізована на середньому (ОВК, ТВК) та нижчому (ДВК) рівнях. Причиною цього є постійні зміни в законодавстві та низка позачергових виборів, що відбулася останнім часом.

У цілому, систему формування та доукомплектування середньої (ОВК, ТВК) та нижчої (ДВК) ланок виборчих комісій можна вважати як відповідну сучасним викликам українського суспільства. Така система дозволяє зробити їх дієздатними та запобігає процесуальному колапсу в роботі комісій. Але вже в самому законодавстві передбачені можливості переваги на користь правлячої політичної еліти та крупних політичних сил. У разі спроби повернення до недемократичних політичних режимів, ці переваги з легкістю можуть перетворитися на можливості застосування адміністративного ресурсу, сприятимуть встановленню повного контролю над виборчим процесом, відкривають можливості фальшування результатів та, взагалі, привести до зриву виборів.

Еволюція виборчого законодавства в бік пропорційної системи з відкритими списками потребує відмову від аматорства, негайного налагодження системи підготовки членів виборчих комісій середньої та нижчої ланок на професійному рівні за єдиним державним стандартом.

Розглянуті в статті окремі аспекти виборчої адміністрації, безумовно, не вичерпують всього проблемного поля. Система виборчих комісій, як ланка, що опосередковує народний вибір та перетворює його в юридично

значущу форму органів влади, потребує системного вивчення з боку не тільки вдосконалення виборчого законодавства, але й електоральних процесів, громадянського суспільства, політичної культури та соціалізації тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Н.С. Виборча адміністрація: до питання «технічних кандидатів» на дострокових виборах Президента України 25 травня 2014 року / Н.А. Бойко // Вісник ЦВК. — 2014. — № 3 (30). — С. 55—59.
2. Виборча адміністрація 2014: статистика. Порівняння. Аналіз [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.cifragroup.org>.
3. Даль Р.О. О демократії / Р. Даль. — М. : Аспект-Пресс, 2000. — 208 с.
4. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua>.
5. Закон України «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
6. Закон України «Про вибори Президента України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua>
7. Наход М.А. Взаємозв'язок виборчих систем з моделями управління виборчим процесом у європейських країнах [Електронний ресурс] / М. Наход. — Режим доступу : <http://www.craes.org.ua>
8. Наход М.А. Досвід країн розвинутої демократії з управління виборчим процесом для України (на прикладі Іспанії та Норвегії) [Електронний ресурс] / М.А. Наход. — Режим доступу : <http://www.craes.org.ua>
9. Основні статистичні відомості виборчого процесу з виборів Президента України 25 травня 2014 року (у порівнянні з виборами Президента України 17 січня 2010 року) // Вісник ЦВК. — 2014.— № 2 (29). — С. 21—22.
10. Панкевич О. Проблеми вдосконалення виборчої системи України в контексті досвіду країн – членів Європейського союзу / О. Панкевич, М. Кілик // Вибори та демократія. — 2009. — № 1. — С. 5—12.
11. Результати соціологічного дослідження «Бачення і розуміння механізмів формування та функціонування виборчої адміністрації в Україні членами Окружних виборчих комісій» [Електронний ресурс]. — Режим доступу :<http://www.cifragroup.org>
12. Таагепера Р. Описание избирательных систем / Р. Таагепера, М.С. Шугарт // Политические исследования. — 1997. — № 3. — С. 114—136.
13. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн // Политические исследования. — 1992. — № 5. — С. 156—162.
14. Яркіна О. Правовий статус та організація роботи членів дільничних виборчих комісій: проблеми реалізації законодавства і пропозиції щодо його вдосконалення / О. Яркіна, Р. Максакова // Вісник ЦВК. — 2009. — № 2—3 (16—17). — С. 58—62.